

УДК 796:613]+615.825(477.4)«195/201»(091)

Козубенко Юрій Леонідович

кандидат історичних наук, старший викладач кафедри

медико-біологічних дисциплін і валеології

ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький ДПУ ім. Г. Сковороди»

**РОЗВИТОК ЛІКУВАЛЬНОЇ ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ ТА
СПОРТИВНОЇ МЕДИЦИНИ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ В ДРУГІЙ
ПОЛОВИНІ ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ**

Анотація. У статті досліджено діяльність закладів лікувальної фізичної культури та спортивної медицини на теренах Західної України в другій половині ХХ – на початку ХХІ століття. Крізь історичну ретроспективу показано становлення даних закладів в Львівській, Івано-Франківській та Закарпатській областях. У дослідженні висвітлено діяльність вищезгаданих інстанцій, зокрема: Львівського обласного лікарсько-фізкультурного диспансеру, кафедри фізичного виховання і спортивної медицини Львівського національного медичного університету ім. Д. Галицького, Івано-Франківського лікувально-фізкультурного центру здоров'я, Закарпатського обласного лікарсько-фізкультурного диспансеру. Розглянуто наявність в установах апарату управління, господарської частини, відділення спортивної медицини, відділення діагностики і тестування, відділення медичного забезпечення масових форм фізичного виховання, відділення медико-спортивної реабілітації. Висвітлено застосування у диспансерах таких методів лікування, як лікувальна фізична культура, гідромасаж, лазерний душ, аплікації озокериту тощо, тобто тих методів, які з кожним днем набувають все більшої популяризації, чому сприяє їх дієвість, доступність і ефективність у

відновленні фізичного та психічного здоров'я, повному або частковому відновленні працездатності, загальній реабілітації.

Ключові слова: лікувальна фізична культура, спортивна медицина, здоров'я, реабілітація, заклади.

Постановка проблеми. Нині надзвичайно гострою проблемою українського суспільства є стан здоров'я населення. Останнім часом значно зросла кількість різних видів травм як у спорті, так і в повсякденному житті. Проблематикою фізичної реабілітації в Україні займаються спеціальні фізкультурно-реабілітаційні заклади. Західна Україна представлена низкою таких закладів, які відіграють провідну роль в наш час. З огляду на нинішні ситуації військового характеру в Україні, наслідком яких є велика кількість травм різного ступеню важкості, висвітлення діяльності фізкультурно-реабілітаційних закладів особливо актуальне.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. З огляду на останні дослідження та публікації вітчизняних науковців, які стосуються даної тематики, слід звернути увагу на працю Ю.П. Дехтярьова, який провів значну роботу з висвітлення історії закладів лікувальної фізичної культури та спортивної медицини по всій Україні¹. В.М. Мухін у своїй роботі, присвяченій фізичній реабілітації, перший розділ присвятив дослідженню історії розвитку лікувальної фізичної культури на теренах України². В.В. Абрамов., В.В. Клапчук., О.Б. Неханевич на початку свого підручника наводять історичні факти стосовно діяльності закладів лікувальної

¹ Дехтярьов Ю. П. Спортивна медицина та лікувальна фізкультура України. К.: «Друкарня Вольф», 2013. 286 с.

² Мухін В. М. Фізична реабілітація. К.: Олімпійська література, 2005. 424 с.

фізичної культури в нашій країні³. В.С. Соколовський, Н.О. Романова, О.П. Юшковська⁴ та В.М. Сокрут⁵ у своїх дослідженнях спортивної медицини та лікувальної фізичної культури також звертають увагу на історії розвитку даних галузей в Центральній Україні.

Наукові завдання статті. На жаль, не зважаючи на значну поширеність в наш час закладів лікувальної фізичної культури та спортивної медицини, висвітленню їхньої діяльності в Україні крізь історичну ретроспективу присвячено незначну кількість наукових досліджень. Саме тому, у даному дослідженні показано становлення, розвиток та висвітлено діяльність даних закладів на теренах Західної України.

Мета статті полягає: у висвітленні діяльності закладів лікувальної фізичної культури та спортивної медицини на теренах Західної України; у показі етапів становлення лікувальної фізичної культури та спортивної медицини в Західній Україні у другій половині ХХ – на початку ХХІ століття.

Виклад основного матеріалу дослідження. *Львівський обласний лікарсько-фізкультурний диспансер (ЛОЛФД)* є центром спортивної медицини та лікувальної фізкультури в Львівській області. Метою його діяльності є надання лікувально-профілактичної, діагностичної, консультативної, медичної допомоги олімпійським чемпіонам, чемпіонам світу і Європи, чемпіонам Паралімпійських ігор; членам команд вищої ліги України з футболу, баскетболу, хокею, регбі, гандболу, міні-футболу та ін.; а також членам збірних команд України; учням ДЮСШ, ШВСМ,

³ Абрамов В. В., Клапчук В. В., Неханевич О. Б. Фізична реабілітація, спортивна медицина : підручник для студ. вищих мед. навч. закладів. Дніпропетровськ: Журфонд, 2014. 456 с.

⁴ Соколовський В. С., Романова Н. О., Юшковська О. П. Лікувальна фізична культура. Одеса : Одес. держ. мед. ун-т, 2005. 234 с.

⁵ Сокрут В. М. Спортивна медицина. Донецьк: Каштан, 2013. 472 с.

Львівського училища фізичної культури; ветеранам; інвалідам спорту та іншим особам, які займаються фізичною культурою і спортом. Крім цього, ЛОЛФД надає організаційно-методичну і практичну допомогу лікувально-профілактичним закладам з питань спортивної медицини та лікувальної фізкультури.

У 1948 р. на поліклінічній базі був створений лікарсько-фізкультурний центр Львова. У 1977 р. ЛОЛФД перевели у приміщення, розташоване по вул. Коновальця, 47, де він знаходиться і сьогодні. Цей будинок є пам'яткою архітектури й історико-культурною спадщиною Львова. На даний час ЛОЛФД – установа вищої акредитаційної категорії, має ліцензію на здійснення медичної практики. Тут створені належні умови для лікування, відновлення та оздоровлення спортсменів та осіб, що займаються фізичною культурою.

З 2001 року головним лікарем ЛОЛФД став С.В. Середа. Він є членом президії Управління спорту Львівської обласної державної адміністрації, членом Олімпійського комітету Львівщини, постійним учасником місцевих теле- і радіопередач, дописувачем у газети і журнали. Колектив ЛОЛФД і його керівник є активними пропагандистами здорового способу життя, вони завжди беруть активну участь у фахових конференціях і різноманітних спортивних заходах, в роботі спортивних товариств області, часто обслуговують різноманітні змагання. Так, на високому організаційному рівні ЛОЛФД забезпечив медичний супровід фінальної частини чемпіонату Європи з футболу 2012 року у Львові, за що медики диспансеру були нагороджені подяками.

У 2012 р. диспансер був нагороджений грамотою Комітету Верховної Ради з питань охорони здоров'я і Міністра охорони здоров'я України.

За 2012 рік медичними працівниками ЛОЛФД було прийнято 92895 осіб, у т. ч. 8823 з приводу захворювань.

Кафедра фізичного виховання і спортивної медицини Львівського національного медичного університету ім. Д. Галицького.

Згадки про викладання предметів з «тіловиховання» та «руханки» із застосуванням різних видів фехтування, кінної виїздки, лещетарських перегонів, різних видів єдиноборств, масажних вправ у лікувально-профілактичних, відновних та тренувальних цілях зустрічаються від часу створення теперішнього Львівською національного медичного університету імені Данила Галицького, який бере свій початок від медичного факультету Львівського університету, відкритого 16 листопада 1784 року відповідно до патенту Імператора Австрії Йозефа II.

Поширення занять фізичним вихованням у Львівському університеті, за даними літератури, розпочалося у середині XIX сторіччя. Тоді, як відомо, проводилися обов'язкові заняття зі студентами з верхової їзди та навчання з фехтування. Вони проходили під наглядом викладачів з медичною освітою.

Особливо бурхливого і масового розвитку заняття фізичними вправами та спортом, у більш сучасному розумінні, набули у Львівському університеті на початку XX сторіччя. Цьому спонукали різні фактори. Зокрема, у багатонаціональному Львові – розвиток громадських спортивних організацій (німецьких, польських, єврейських, українських та ін.). До Другої світової війни у Львові нараховувалось близько 30 масових громадських спортивних організацій з більш ніж 20 видів спорту. Крім них, у навчальних закладах і деяких організаціях існували свої спортивні клуби. Серед українських організацій відомим на той час у Львові було спортивно-руханкове товариство «Сокіл-Батько», вишкіл у якому пройшов організатор та перший завідувач кафедри фізкультури тодішнього Львівського державного медичного інституту (1939 р.) С. Гайдучок – автор більше 10 книг з питань «тіловиховання». Його посібник

«Відбиванка» (Львів, 1930 р.) фактично став першим українським підручником з волейболу в Галичині.

У післявоєнні роки кафедрою завідували М. Терещенко (1941–1944), П. Кучерук (1944–1945), В. Мазниченко (1945–1950), М. Ісаєв (1950–1951).

У 1951–1971 рр. кафедру очолювала Заслужений тренер України, старший викладач А.О. Сафроненко, яка відіграла велику роль у становленні кафедри як однієї з провідних у спорті. А.О. Сафроненко підготувала не одне покоління майстрів спорту. Спортсмени-медики під її керівництвом досягали вагомих успіхів у змаганнях різного рівня.

У 1971– 1979 рр. кафедрою завідував Заслужений працівник фізичної культури і спорту України, к. м. н, професор В.М. Мухін, який продовжив і зміцнив спортивні традиції та започаткував наукові напрямки роботи кафедри. За його керівництва розвинулося і потужно запрацювало відділення стрільби з лука.

У 1979–1991 рр. кафедру очолював к. б. н., професор В.С. Матяжов, який спрямовував викладачів до науково-дослідницької роботи. За часи його керівництва на кафедрі були захищені перші кандидатські дисертації. У цей період зміцнюються спортивні традиції у стрільбі з лука, в легкій атлетиці, в боротьбі самбо, дзюдо та інших видах спорту.

З 1991 року кафедрою завідує А.В. Магльований – д. б. н., професор, академік АН ВО України, Заслужений працівник фізичної культури і спорту України, Заслужений професор ЛНМУ імені Данила Галицького. За ці роки ним підготовлено 13 кандидатів та докторів наук. Науковцями кафедри під керівництвом професора А.В. Магльованого обґрунтовано, розроблено і запроваджено нові підходи щодо розвитку фізичної та розумової працездатності. Започаткована та активно впроваджується система керування комплексом організаційно-технічних заходів по взаємодії інфраструктур, що вирішують задачу діагностики

функціональних взаємовідношень організму та особистості на рівні окремих показників фізичної та розумової працездатності й особливостей рис характеру з метою керування ними засобами фізичних та спортивних вправ.

Курс з дисципліни «Спортивна медицина» тривалий час на кафедрі очолювала завідувач курсу лікувальної фізкультури і лікарського контролю (1971–1997) д. м. н., професор К.Й. Муха. З 1997 року курс з цієї дисципліни на кафедрі очолювали к. м. н., доцент А.І. Кононенко, з 2000 року – к. м. н., доцент І.О. Вдовиченко, з 2003 року – к. м. н., доцент І.В. Данилейченко, з 2007 року – асистент Л.В. Кушнірук, з 2008 року – асистент Г.М. Магльована.

Нині студенти під керівництвом досвідчених спортсменів-викладачів кафедри фізичного виховання і спортивної медицини Львівського національного медичного університету імені Данила Галицького виборюють призові місця на універсиадах, спартакіадах, престижних спортивних змаганнях України та Європи. За період існування кафедри під керівництвом професора А.В. Магльованого її викладачі підготували чимало кандидатів та майстрів спорту, чемпіонів і призерів першості світу, Європи й Олімпійських ігор, а також волонтерів, які активно проявили свої вміння та здібності під час проведення у Львові чемпіонату з футболу «Євро 2012».

Івано-Франківський лікувально-фізкультурний центр здоров'я. Івано-Франківський (Станіславський до 1961 р.) обласний лікарсько-фізкультурний диспансер (ІФОЛФД) був заснований у 1951 р. У той час у складі диспансеру працювало 2 лікарі та 3 фельдшери, очолювала заклад Ю.Д. Клевеко, а сам диспансер розташовувався у двох кімнатах, у одному будинку разом із судово-медичною експертизою.

Поступово штат диспансеру збільшувався, були введені посади трьох лікарів з лікарського контролю, лікаря ЛФК, 9,5 посад середнього

медперсоналу. Диспансер був переведений у приміщення міської поліклініки, де йому виділили чотири кабінети загальною площею понад 80 кв. м. Для обстежень спортсменів надавалися кабінети функціональної діагностики та лабораторія поліклініки. Тут проводили консультації працівники Станіславського медичного інституту. Диспансер обслуговував учнів двох ДЮСШ, студентів технікуму фізичної культури, студентів медичного та педагогічного інститутів, а також спортсменів і членів збірних команд міста і області.

У 1967 р. заклад очолив М.Ф. Неплюєв. У 1971 р. диспансер був переведений у інше приміщення і став займати окремий поверх. Почали функціонувати кабінети лікарського контролю, функціональної діагностики, клінічна лабораторія, гімнастичний зал, кабінети ЛФК, масажу, фізіотерапії. Штат диспансеру збільшився до 7 лікарських посад та 17,5 посад середніх медпрацівників. Для обслуговування змагань використовувалися два санітарні автомобілі.

З ініціативи доцента Івано-Франківського медінституту В.М. Мухіна та за підтримки нового керівництва закладу було створене обласне Наукове товариство лікарів ЛК і ЛФК, у роботі якого активну участь брали доценти кафедри лікарського контролю і ЛФК Л.Б. Даніловський, С.С. Криницький, а також інші лікарі закладу. На базі ІФОЛФД систематично проводилися засідання Наукового товариства, лікарські конференції та семінари, курси підвищення кваліфікації масажистів та інструкторів ЛФК.

У 1977 р. головним лікарем був призначений М.Й. Карпинець. Невдовзі було придбано нове обладнання: велоергометр, апарати фізіотерапії, обладнання для залу ЛФК і масажних кабінетів, а також був проведений капітальний ремонт приміщень, в тому числі підвальних, а пічне опалення було замінено на водяне. Штат лікарів збільшився до 12,5 посад, а середнього медперсоналу до 20. Лікарським контролем були

охоплені дитячі садки, середні школи м. Івано-Франківська, студенти трьох інститутів – нафти і газу, педагогічного та медичного. Проводилося медичне забезпечення школи гімнастів олімпійського резерву, багатоденних велогонок, змагань боксерів і гімнастів, всесоюзних мотогонок. Була створена спільна комісія з працівників лікарсько-фізкультурного та кардіологічного диспансерів і викладачів медичного інституту для медичного обслуговування футболістів школи футболу та команди «Спартак», яка входила до класу «Б». Працівники ІФОЛФД проводили диспансеризацію юних спортсменів дитячої спортивної школи із зимових видів спорту у селищі Ворохта.

У цей період значний внесок у роботу диспансеру і розвиток служби зробили лікарі Ю.Д. Клевеко, О.В. Ільницька, О.Д. Когутяк, М.Ф. Міщенко, О.В. Юха, О.М. Міжень, С.П. Замковий, В.Ф. Буній, Д.В. Боцюрко.

Значно розширилася мережа служби ЛФК у лікувальних закладах області – в усіх районних лікарнях і номерних лікарнях були відкриті кабінети ЛФК та введені посади інструкторів з ЛФК, у великих районних лікарнях були введені посади лікарів ЛФК. У містах Коломиї та Калуші відкриті кабінети лікарського контролю та введені посади лікарів ЛК.

У 1997 р. за розпорядженням обласної державної адміністрації була проведена реорганізація медичної галузі, зокрема, було об'єднано ІФОЛФД і обласний центр здоров'я у обласний лікувально-фізкультурний центр здоров'я (ІФОЛФЦЗ). Крім того, диспансер був переведений у добудоване приміщення обласного центру здоров'я. Очолив заклад В.Я. Івасів. Відділення СМ і ЛФК розмістилися у 13 кабінетах. Центр здоров'я продовжив роботу на правах відділення.

Починаючи з 2008 р. ІФОЛФЦЗ очолив Р.Й. Гриневич, який перейшов на цю посаду із курсу спортивної медицини і фізичної реабілітації Івано-Франківського національного медичного університету.

Нині в ІФОЛФЦЗ є чотири структурні підрозділи: відділення спортивної медицини, відділення лікувальної фізкультури, центр здоров'я та адміністративно-господарська частина.

Лікарі відділення спортивної медицини проводять медичне забезпечення спортивно-масових заходів міжнародного і загальнодержавного рівнів: щорічних Всеукраїнських веломарафонів, присвячених Дню фізичної культури і спорту; щорічних надмарафонських пробігів через усі районні центри області, присвячених Дню незалежності України; етапів «Автораллі Україна»; етапів міжобласного «Александров-раллі»; Всеукраїнського турніру з юнацького футболу; змагань з футзалу, гандболу, баскетболу за участю провідних команд області та України, турнірів з дзюдо, тхеквондо, міжнародних турнірів з боксу (Україна–Німеччина), Всеукраїнської універсиади з боксу. Лікарі спортивної медицини проводили медичне обслуговування навчально-тренувальних зборів команд області з боксу в м. Коломия та на спортивній базі в Одеській області. Разом з лікарями служби невідкладної меддопомоги, лікарі спортивної медицини проводили медичне забезпечення фіналу Кубка Європи зі сноубордингу та фрістайлу у 2011 р., та фіналу Кубка світу з фрістайлу у 2013 р., які проходили на базі комплексу «Буковель».

У 2003 р. була створена обласна асоціація фахівців спортивної медицини та лікувальної фізкультури, яка проводить організаційно-методичну та науково-просвітницьку діяльність серед фахівців СМ і ЛФК та серед населення області. Систематично лікарі беруть участь у теле- і радіопередачах, присвячених ролі фізичного виховання і спорту у зміцненні здоров'я, дотриманні здорового способу життя. Працюють курси підготовки масажистів.

Закарпатський обласний лікарсько-фізкультурний диспансер.
Створення обласного лікарсько-фізкультурного диспансеру (ЗОЛФД) у

1951 р. було початком заснування лікарсько-фізкультурної служби на Закарпатті.

Засновником та організатором служби була випускник Київського медичного інституту Т.О. Стражева (Драга). Робота почалася з одного кабінету в Ужгородській міській лікарні по вул. Першотравневій.

Пізніше у складі закладу був створений міський підрозділ лікарсько-фізкультурного диспансеру, в якому працювали троє лікарів лікарського контролю.

Загалом щорічний прийом складав 25 000 школярів, спортсменів та фізкультурників. Лікарі систематично проводили лікарсько-педагогічний нагляд за заняттями фізичною культурою в школах, тренуваннями спортсменів та обслуговували змагання.

В області поступово формувалася мережа кабінетів лікарського контролю при районних лікарнях (в Мукачеві, Береговому, Виноградіві, Хусті, Рахові).

У 1975 р., у зв'язку зі зміною генплану забудови м. Ужгорода, обласний лікарсько-фізкультурний диспансер був переселений на вул. Цегольнянську, 1.

В області, при районних лікарнях, на той час функціонували 8 кабінетів лікарського контролю та 20 кабінетів ЛФК.

У 1979–1995 рр. заклад очолював В.В. Сербін. У цей період на Закарпатті було створене Науково-практичне товариство лікарів спортивної медицини та лікувальної фізкультури. Відкрились нові кабінети ЛФК. На той час по області функціонувало 8 кабінетів лікарського контролю та 28 кабінетів ЛФК. На диспансерному обліку загалом знаходились 12500 учнів ДЮСШ, спортсменів збірних команд області та осіб, що займаються фізичною культурою та спортом.

Диспансер вів активну організаційно-методичну роботу, ефективно співпрацював зі спортивними організаціями, органами місцевої влади,

ЗМІ, обслуговував спортивні заходи різних рівнів від міських до міжнародних.

З 1995 по 2000 рр. обласним лікарсько-фізкультурним диспансером керувала К.І. Медве. На той час в області функціонувало 8 кабінетів лікарського контролю та 41 кабінет ЛФК. Відбувався активний процес обміну досвідом з колегами із Словаччини, Чехії, Угорщини, Румунії, Югославії, Польщі, а найбільш активно – з колегами з американського міста Корваліс (міста-побратима Ужгорода). Спільно з науковими кафедрами УжНУ було підготовлено 6 наукових розробок, 20 методичних рекомендацій.

У вересні 2000 р. обласний лікарсько-фізкультурний диспансер було реорганізовано в центр спортивної медицини, санології та фізичної реабілітації при обласній клінічній лікарні. З 2001 по 2002 рр. ним керував Р.Ч. Пруц.

З 2002 року заклад (тоді ще центр спортивної медицини, санології та фізичної реабілітації при обласній клінічній лікарні) очолив А.Ю. Шип.

Реорганізація диспансеру не дала очікуваних результатів. Тому, в листопаді 2004 р., зусиллями керівника закладу, а також ветерана служби (колишнього головного лікаря) К.І. Медве і працівників галузі вдалося поставити питання про відновлення обласного лікарсько-фізкультурного диспансеру. За підтримки Закарпатського управління охорони здоров'я, на засіданні сесії обласної ради було прийнято рішення про відновлення ЗОЛФД.

У 2009 р. теж за рішенням сесії обласної ради ЗОЛФД було переселено у нове приміщення за адресою: м. Ужгород, вул. Тімірязєва, 15а.

Нині, як і в більшості регіонів України, ЗОЛФД є базовим закладом служби спортивної медицини та лікувальної фізкультури на Закарпатті. Мережа по області становить 8 кабінетів спортивної медицини та 44

кабінети ЛФК при центральних районних лікарнях та інших медичних закладах області.

Нині колектив обласного лікарсько-фізкультурного диспансеру і працівники служби в області в кращих традиціях попередників продовжують працювати заради здоров'я майбутніх поколінь і нових досягнень наших спортсменів.

Висновки з даного дослідження і перспективи. Таким чином у другій половині XX – на початку XXI ст. у Західній Україні можна прослідкувати значний розвиток закладів з лікувальної фізичної культури та спортивної медицини. Шляхом впровадження новітніх технологій та методів, кожного року десятки тисяч спортсменів та учасників бойових дій отримують належне лікування, реабілітацію, та мають змогу проходити обстеження функціональних систем організму. У подальшому існує можливість проведення порівняльного аналізу з врахуванням переваг та недоліків тих чи інших закладів фізичної реабілітації та спортивної медицини на теренах Західної України у різні проміжки часу. Також можливе розширення тематики дослідження із включенням інших регіонів України.

Development of treatment physical culture and sports medicine of western ukraine in the second half of XX - at the beginning of the XXI century.

The article investigates the activity of the institutions of medical physical education and sports medicine in the territory of Western Ukraine in the second half of the XX - the beginning of the XXI century. The historical retrospective shows the formation of these institutions in the Lviv, Ivano-Frankivsk and Transcarpathian regions. The study highlights the activities of the above-mentioned instances, in particular: the Lviv Regional Medical-Physical Dispensary, the Department of Physical Education and Sports Medicine of the

Lviv National Medical University. D. Halytskyi, Ivano-Frankivsk Physiotherapy Center, Zakarpattia Regional Physiocultural Dispensary. The presence of the apparatus of management, the economic part, the department of sports medicine, the department of diagnostics and testing, the department of medical support of mass forms of physical education, and the department of medical and sports rehabilitation are considered. The use of dispensaries of such methods of treatment as medical physical training, hydromassage, laser showers, applications of ozocerite, etc., is described, that is, those methods which are becoming increasingly popular with each passing day, as facilitated by their effectiveness, accessibility and efficiency in the restoration of physical and mental health, full or partial rehabilitation, general rehabilitation. At present, the health of the population is an extremely acute problem in Ukrainian society. Recently, the number of different types of injuries has increased considerably both in sport and in everyday life. The problem of physical rehabilitation in Ukraine is carried out by special physical education and rehabilitation institutions. Western Ukraine is represented by a number of such institutions that play a leading role in our time. Given the current military situation in Ukraine, the result of which is a large number of injuries of varying degrees of severity, the coverage of physical culture and rehabilitation institutions is particularly relevant.

Key words: medical physical therapy, sports medicine, health, rehabilitation, institutions.

References:

Abramov V. V. (2014). Klapchuk V. V., Nexanevy`ch O. B. *Physical rehabilitation, sports medicine: a textbook for students of higher medical schools*. Dnipropetrovs`k: Zhurfond, 456 p. [in Ukrainian].

Dextyar`ov Yu. P. (2013). *Sports Medicine and Therapeutic Physical Culture of Ukraine*. K.: «Drukarnya Vol`f». 286 p. [in Ukrainian].

Muxin V. M. (2005). *Physical rehabilitation*. K.: Olimpijs`ka literatura. 424 p. [in Ukrainian].

Sokolovs`ky`j V. S.(2005). Romanova N. O., Yushkovs`ka O. P. *Therapeutic physical culture*. Odessa : Odes. derzh. med. un-t. 234 p. [in Ukrainian].

Sokrut V. M. (2013). *Sports Medicine*. Donecz`k: Kashtan. 472 p. [in Ukrainian].